

ЛІБАНОВА

Елла Марленівна —
академік НАН України,
директор Інституту демографії
та проблем якості життя НАН
України

ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ УКРАЇНИ: ВТРАТИ ВНАСЛІДОК ВІЙНИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОВОЄННОГО ВІДРОДЖЕННЯ

**Стенограма доповіді на засіданні Президії
НАН України 5 лютого 2025 року**

У доповіді наголошено, що впродовж уже понад 10 років, унаслідок розв'язаної РФ війни, Україна зазнає колосальних людських втрат, пов'язаних з різким зниженням народжуваності, зростанням смертності як серед військових, так і серед цивільних, включно з дітьми, окупацією значної частини території та масовим відпливом населення за кордон, особливо в першій половині 2022 р. Ця ситуація актуалізує наукові дослідження, спрямовані на оцінювання втрат людського капіталу в Україні, вивчення чинників, що впливають на них, а також на пошук шляхів відновлення та компенсування погіршення кількісних параметрів людського капіталу.

Шановні члени Президії!

Шановні колеги!

Тема моєї доповіді пов'язана з величезним значенням людського капіталу для майбутнього розвитку країни, особливо сьогодні, в умовах повномасштабної збройної агресії РФ проти України. Я спробую оцінити втрати людського капіталу, яких ми зазнали через цю війну, і окреслити можливі шляхи його відновлення у повоєнний період.

Очевидно, що носієм людського капіталу є населення, але втрати людського капіталу через війну не тотожні демографічним втратам за цей самий період. Загалом відокремити втрати населення внаслідок якоїсь події від загальних тенденцій завжди складно. У нашому випадку для цього потрібно в загальній демографічній картині відрізнити так звані фонові значення народжуваності, смертності й зовнішньої міграції від флуктуацій, зумовлених саме воєнними діями. Однак, мабуть, найбільшою проблемою на сьогодні є неможливість отримати бодай якусь інформацію про соціально-демографічні процеси, оскільки Державна служба статистики України під час дії воєн-

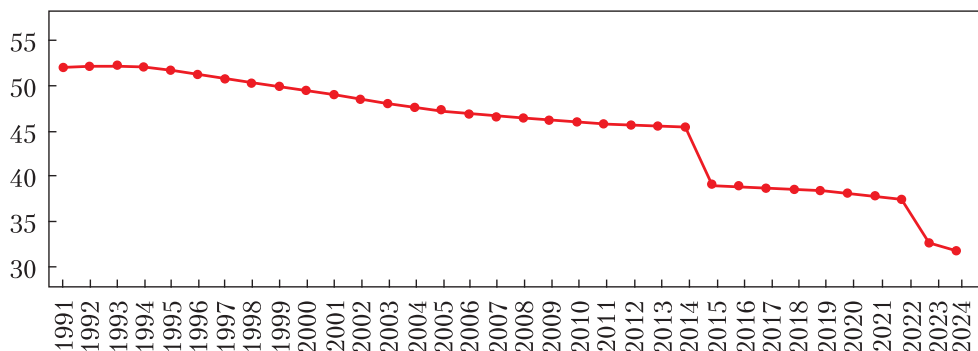

Рис. 1. Зміни чисельності населення України за період 1991—2024 рр., млн осіб

ного стану не публікує такі дані. Проте потреба в них не лише нікуди не поділася, а й навіть зросла — ці дані необхідні як дослідникам, так і виконавчій владі.

Для того, щоб заповнити принаймні частину цих інформаційних лакун, науковці Інституту демографії та проблем якості життя НАН України розробили кілька спеціальних методик. Зокрема, ми оцінюємо чисельність населення по областях, по великих містах, запропонували методику і започаткували моніторинг розміщення населення на території України за даними нетрадиційних джерел інформації — офіційних реєстрів (Міністерства юстиції, Пенсійного фонду, Державної податкової служби, Міністерства освіти і науки, системи eHealth тощо), операторів мобільного зв'язку (Київстар, Vodafone Україна, Lifecell) з додатковим аналізом даних, щоб урахувати наявність кількох телефонних номерів у одного абонента та виокремити корпоративні й фізичні номери.

За всі роки незалежності в Україні спостерігалася депопуляція населення, зумовлена об'єктивними причинами: низькою народжуваністю, вичерпанням потенціалу демографічного зростання, високою смертністю, негативним еміграційним сальдо. Однак на графіку зміни чисельності населення з 1991 по 2024 р. (рис. 1) добре видно дві «сходинки», які відображають періоди різкого зменшення населення — відразу на кілька мільйонів. Перша «сходинка» відповідає 2015 р., коли ми втратили Крим і частково дві області, друга — 2022 р., коли почалося широкомасштабне вторгнення. За нашими оцінками, станом на липень 2023 р.

на території України (в кордонах 1991 р.) проживало 35,6 млн людей, а на підконтрольній Україні території — 31,8 млн; за даними на липень 2024 р. — 35,1 і 31,5 млн відповідно.

Тепер розглянемо рис. 2, з якого видно, як змінювалася статеві-вікова структура населення України в різні періоди. У 1897 р. (рис. 2а) спостерігалася класична демографічна піраміда, тобто народжувалося багато дітей і люди вмирали поступово й рівномірно. На піраміді, яка відповідає 2014 р. (рис. 2б), можна бачити кілька западин: перша знизу — це демографічна яма, спричинена зниженням народжуваності в 1990-х роках, інші дві пов'язані з втратами у Другій світовій війні, а верхня западина — наслідки Голодомору. Піраміда 2023 р. (рис. 2в) відображає дуже негативну тенденцію різкого зниження народжуваності. І нарешті, прогноз статеві-вікової структури населення на 2033 р. (рис. 2г) засвідчує вкрай невтішну картину — цей розподіл зовсім не схожий на піраміду.

На сьогодні до негативних чинників занизької народжуваності і зависокої смертності в Україні додалася ще зовнішня міграція, яка перетворилася на головний драйвер демографічної динаміки. На жаль, достовірної інформації щодо кількості українських біженців за кордоном ми не маємо і можемо спиратися лише на дані Євростату, які стверджують, що станом на 01.12.2024 4,2 млн українців або отримали статус біженця, або перебувають під дією закону про тимчасовий захист у країнах Європейського Союзу. Водночас дані західного регіонального управління Державної прикордонної служби України (а це кордон з Польщею, Сло-

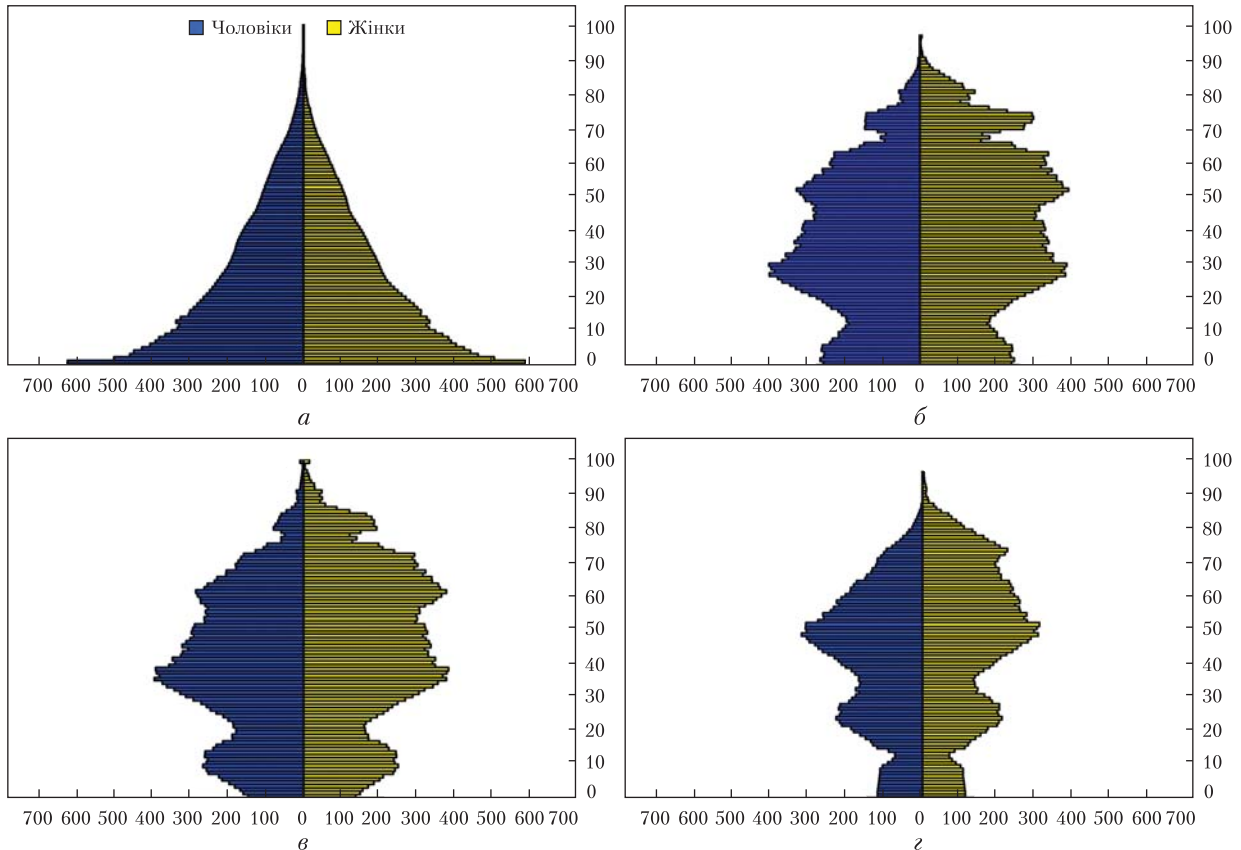

Рис. 2. Статеві-віковий склад населення України: а — 1897 р.; б — 2014 р.; в — 2023 р.; з — прогноз на 2033 р.

ваччиною, Угорщиною, Румунією і Молдовою) свідчать, що за період з 24.02.2022 по 01.01.2025 кумулятивне сальдо (різниця між усіма виїздами за кордон України і всіма в'їздами з-за кордону) становить 2 млн осіб. А це, погодьтеся, дуже велика різниця.

Євростат дає також інформацію про статеві-віковий склад українських мігрантів, і це, можливо, навіть більш важливі дані, ніж загальна кількість зареєстрованих. На рис. 3 наведено порівняння розподілу за віком і статтю українців зі статусом біженця або тимчасового захисту в країнах ЄС станом на кінець 2023 і 2024 р. З них дітей (віком до 18 років) у 2023 р. було зареєстровано 34 %, а у 2024 р. — 32 %. Зменшення цього показника, скоріше за все, пов'язане з тим, що ті, кому виповнилося 18 років, перейшли до категорії дорослих. Чоловіки працездатного віку (від 18 до 64 років) ста-

новлять приблизно третину загальної кількості осіб у цій віковій категорії (31,1 % у 2023 р. і 34,7 % у 2024 р.). Люди, старші за 64 роки, — це лише 6 % усіх українських мігрантів.

Отже, величезний ризик полягає в тому, що ми втрачаємо молодь, насамперед молодих жінок, які вже не народять дітей в Україні. Ще один ризик пов'язаний з тим, де саме воз'єднуються сім'ї після завершення гарячої фази війни: в Україні чи за кордоном. Після скасування воєнного стану ми можемо отримати другу міграційну хвилю, що складатиметься переважно з чоловіків працездатного віку.

Висловлю кілька загальних міркувань щодо перспектив розвитку демографічної ситуації в Україні у повоєнний період. Річ у тім, що всі наші оцінки чисельності і складу населення після війни так чи інакше спираються на гіпотези щодо міграційних тенденцій. Тому

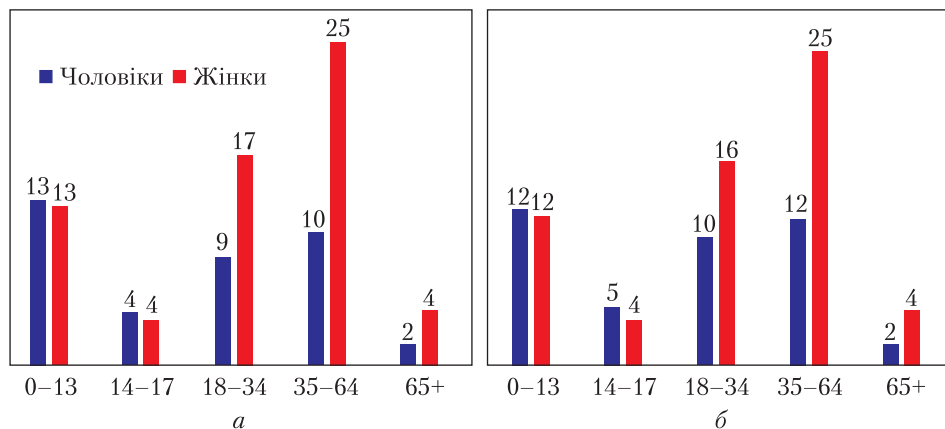

Рис. 3. Статеві-віковий розподіл (у %) українців зі статусом біженця або тимчасового захисту в країнах Євросоюзу: а — станом на 31 грудня 2023 р.; б — станом на 30 листопада 2024 р.

важливо розуміти, які чинники найбільшою мірою впливають на подальші наміри воєнних мігрантів.

Отже, **перспективи розвитку зовнішньої міграції** визначають передусім такі чинники:

- тривалість бойових дій;
- економічна ситуація в Україні та в окремих її регіонах після завершення війни;
- матеріальне, соціальне, психологічне становище воєнних мігрантів у країнах перебування;
- очікування щодо своєї подальшої долі та долі своїх дітей.

Найважливішим чинником є тривалість бойових дій. Він виявляється навіть більш впливовим, ніж міркування мігрантів щодо того, як саме закінчиться війна. Ми виходимо з того, що Україна не програє цієї війни, але вже зараз зрозуміло, що буде якийсь компроміс, і його умови насправді не такі важливі, як тривалість війни. Кожен місяць гарячої фази бойових дій призводить до того, що дедалі більше людей адаптуються до нового життя за кордоном, а Україна зазнає все більших руйнувань цивільної інфраструктури, зокрема й житла.

Є кілька дуже важливих з методологічної точки зору проблем. Наше розуміння подальших намірів воєнних мігрантів спирається на опитування українців за кордоном, але отримані відповіді відображають їхні сьогоденні настрої і можуть не лише не збігатися з майбутніми рішеннями, а й навіть суперечити їм. З іншого боку, питання в анкетах є безумовно

соціально чутливими, і люди можуть говорити не те, що вони думають насправді, а відповідати так, як, на їхній погляд, від них очікують. Причому це є проблемою не лише в Україні. Нещодавно, під час останніх президентських виборів у США, ми всі спостерігали явну невідповідність даних соціологічних опитувань і результатів самих виборів. Крім того, оцінки ситуації в Україні тими, хто перебуває на її території, принципово відрізняються від оцінок тих українців, хто мешкає за кордоном.

Серед факторів, які можуть спрацювати на користь того, що люди згодом прийматимуть рішення про повернення в Україну, можна назвати такі:

- невідповідність роботи за кордоном соціальному статусу, професії й кваліфікації;
- проблеми зі спілкуванням з місцевим населенням та суспільною адаптацією;
- зменшення (фактичне й очікуване) рівня підтримки;
- незадоволеність якістю освіти й ставленням до дітей мігрантів;
- наявність в Україні рідних і близьких;
- наявність майна та бізнесу в Україні.

За даними польських соціальних служб, понад 80 % українських жінок, які є реально працездатними, тобто самі не є хворими і не мають маленьких дітей чи когось із членів родини на утриманні, знайшли роботу. Це насправді дуже високий показник. Крім того, його опосередковано підтверджують дані Євростату щодо рівня безробіття: серед українських мігрантів

він становить близько 18 %, що практично відповідає ситуації з безробіттям в Україні. Однак робота далеко не завжди відповідає соціальному статусу й освіті українок. За оцінками, 70 % українських жінок-мігранток мають вищу освіту. Це пов'язано з тим, що виїжджали переважно мешканки міст, насамперед великих міст — Києва та Харкова, в яких рівень освіти значно вищий, ніж загалом по країні.

Другий чинник, який може спрацювати на користь повернення в Україну, пов'язаний з тим, що мігранти першого покоління зазвичай відчуваються певною мірою ізольованими через проблеми із суспільною адаптацією.

Що стосується очікувань щодо зменшення підтримки українських мігрантів, то зараз про це багато говорять, але поки що ніяких серйозних дій у цьому напрямі не було. Більше того, я переконана, що уряди країн-реципієнтів зацікавлені в тому, щоб українці залишалися у них. Можливо, підтримку і буде зменшено, але це навряд чи торкнеться осіб працездатного і допрацездатного віку.

Однак є ціла низка **чинників, які потенційно можуть спрацювати проти повернення в Україну**, а саме:

- небезпека (поточна й очікувана);
- відсутність гідної роботи та доходів в Україні;
- відсутність житла;
- упевненість у кращих перспективах для дітей за кордоном;
- наявність у родині хронічно хворої особи;
- побоювання щодо засудження з боку тих, хто залишався в Україні, відповідальності за виїзд через РФ, можливої мобілізації.

Найбільш очевидний з них — це небезпека. Причому це стосується не лише поточної ситуації на момент прийняття рішення, а й очікувань щодо ризиків, пов'язаних з агресією Росії в майбутньому. Люди дуже бояться того, що можлива мирна угода не гарантуватиме довготривалого миру. І це є серйозною загрозою. Крім того, зрозуміло, що заробітки за кордоном вищі, ніж в Україні, а тому відсутність гідної роботи і житла аж ніяк не сприятиме поверненню. Важливим чинником може бути

й впевненість батьків, що їхні діти матимуть кращі перспективи на майбутнє за кордоном. Якщо хтось із членів родини мігрантів має тяжкі хронічні хвороби, то в країнах ЄС лікування, медичні препарати, необхідне приладдя, як правило, повністю оплачує держава, і це може стати вагомим аргументом на користь того, щоб залишитися в країні, що надала притулок. І нарешті, мігранти побоюються, що можуть стикнутися в Україні з негативним ставленням до них, навіть з маргіналізацією. Не впевнені у відсутності наслідків і ті, хто виїжджали в країни Євросоюзу через Росію, оскільки з південних областей дістатися до Європи можна було лише через Крим і далі вже виїхати, перетнувши західний кордон РФ.

Слід зазначити також, що на сьогодні є величезна різниця у сприйнятті ситуації в Україні тими, хто живе на її території, і тими, хто перебуває за кордоном. Причому небезпеку гостріше сприймають саме ті, хто перебуває в безпеці. Така сама відмінність простежується і в самій Україні — сприйняття ситуації в Харкові чи Сумах мешканцями цих міст дуже відрізняється від того, як її сприймають жителі Львова чи Києва.

Що ж нас очікує надалі? У будь-якому разі і за будь-яких обставин депопуляція в Україні неминуча. Якщо раптом уявити собі, що станеться диво і нам вдасться повернути не лише всіх українців, які виїхали за кордон під час війни, а й усіх наших трудових мігрантів, навіть це не убезпечить Україну від депопуляції. Щоб це усвідомити, достатньо подивитися на статеві-віковий склад населення (рис. 2). Тобто природним шляхом змінити демографічну ситуацію вже неможливо. А це означає, по перше, брак робочої сили та загальний дисбаланс на ринку праці, а по-друге, зменшення і без того не дуже високої густоти населення в Україні, причому нерівномірне зменшення, що ускладнюватиме ведення господарської діяльності, особливо в окремих регіонах. Крім того, на нас очікує втрата значної частини людського капіталу через скорочення чисельності осіб з вищою освітою, що згодом призведе до зниження загального рівня та якості освіти, а також по-

гіршення стану здоров'я населення через постійний стрес та ускладнений доступ до якісної медичної допомоги на всій території України.

Однак, мабуть, найбільш значущим і глобальним наслідком буде швидке зростання рівня демографічного старіння. Це потребуватиме значних змін у публічній інфраструктурі, зокрема житловій, транспортній, з огляду на зростання потреб у медичних і соціальних послугах. Неминуче загострюватимуться проблеми пенсійного забезпечення і так чи інакше зростатиме навантаження на працююче населення. Прискорене старіння позначиться і на здатності населення набувати нових навичок, опановувати нові професії, підвищувати свою кваліфікацію, що є необхідною умовою реструктуризації економіки. Врешті-решт, зниження чисельності й питомої ваги молоді у складі населення призведе до зменшення репродуктивного потенціалу й кількості народжених, а також до зростання числа померлих. Тобто демографічне старіння лише поглиблюватиме депопуляцію. Крім того, демографічне старіння може значною мірою посилити патерналістські настрої, а це, як на мене, дуже серйозна суспільна небезпека.

Щоб зрозуміти поточну ситуацію на ринку праці за відсутності під час війни офіційних даних Державної служби статистики України, фахівці Інституту демографії та проблем якості життя НАН України провели дослідження, обстеживши в грудні 2023 р. — січні 2024 р. 8026 домогосподарств. Отримані дані свідчать, що насправді в Україні економічна активність є заниженою. Частково це пов'язано з доволі низьким пенсійним віком, але лише частково.

Так, в Україні не працюють 12,5 млн осіб (38,4 % — чоловіки і 61,6% — жінки), з них 10,8 млн — це пенсіонери, студенти, особи з інвалідністю, ті, хто доглядає малих дітей або хворих членів родини. І щонайменше 0,7—1,0 млн українців за певних умов можуть вийти на ринок праці.

Дані щодо основних причин, чому люди, здатні працювати, не виходять на ринок праці, виявили дві категорії з доволі слабкою аргументацією. Приблизно п'ята частина респон-

дентів говорять про відсутність прийнятної роботи, що дивно в країні, яка веде війну і має високий рівень бідності. Ще близько чверті опитаних посиляються на свій тяжкий психологічний стан. Це складно коментувати, але, як на мене, цей контингент можна змотивувати до активної економічної діяльності.

Отже, **компенсатором кількісних втрат людського капіталу в Україні** може стати поліпшення його якісних характеристик. Досягти цього можна такими шляхами:

- підвищення рівня освіти завдяки поширенню освіти для дорослих;
- наближення професійно-кваліфікаційної структури робочої сили до потреб економіки через запровадження численних короткострокових програм перекваліфікації або набуття нової кваліфікації;
- поліпшення стану здоров'я і відтермінування смертності в старших вікових групах завдяки поширенню стандартів здорового способу життя (здорове харчування, рухова активність та ін.), зниження рівня зайнятості в роботах зі шкідливими та небезпечними умовами праці, зменшення кількості ДТП і травматизму на дорогах через посилення боротьби з перевищенням швидкості, вживанням алкоголю та порушенням правил дорожнього руху тощо;
- активізація поведінки населення на ринку праці завдяки більшій гнучкості умов та режимів праці, поліпшення доступу до послуг дитячих дошкільних і позашкільних закладів, установ, що надають соціальні послуги, тощо;
- підвищення рівня мобільності (як вертикальної, так і горизонтальної) внаслідок формування і забезпечення безперервного доступу до інформації про ситуацію в окремих регіональних/професійних сегментах національного ринку праці, поширення практики надання комунального орендного житла, належного впорядкування та захисту прав орендарів і власників приватного житла;
- налагодження співпраці з українцями за кордоном з метою не лише їхнього максимального повернення на батьківщину, а й перетворення хоча б частини тих, хто не повернеться, на ефективних лобістів України, українських

цінностей, українського способу життя; визначення напрямів і розроблення конкретних каналів зв'язку з емігрантськими осередками.

Що потрібно зробити для досягнення цих цілей? Насамперед необхідно здійснити перехід від традиційної для довоєнної України трудомісткої економіки до економіки, що не потребує багато людської праці і спирається на її високу продуктивність. Я розумію, що це легко сказати і складно зробити, але якщо не поставити перед країною таке завдання, нічого не зміниться.

Однак однієї зміни моделі економіки буде, скоріше за все, недостатньо. Конче потрібні адекватні трансформації системи управління, зокрема широке впровадження в практику механізмів публічно-приватного партнерства, щоб і місцева влада була залучена до цього процесу, а також застосування принципів полісуб'єктного управління, коли для виконання того чи того завдання поєднуються інтереси різних суб'єктів управління.

Неминуче відбудуться економічно, політично, демографічно й екологічно зумовлені зміни в системі розселення і формуванні просторових кластерів, що спричинить чергові зміни адміністративно-територіального устрою країни. Наприклад, багато хто покладає великі надії в повоєнній розбудові України на західні області. Проте фахівці стверджують, що екологічна місткість західного регіону вже практично вичерпана, особливо це стосується Буковини, Закарпаття, Волині. Крім того, для північно-східних прикордонних територій, зважаючи на їх небезпечну близькість до РФ, слід розробляти спеціальні форми заохочення людей жити і вести там бізнес. Що стосується південно-східних територій, то там проблема дещо інша. У більшості міст цього регіону містоутворювальну функцію відігравали порти, але на сьогодні ми не розуміємо, по-перше, в якому стані ці порти перебуватимуть після завершення війни, а по-друге, якими будуть умови навігації в Чорному й Азовському морях. На мою думку, локомотивом розвитку повоєнної економіки, скоріше за все, стануть центральні регіони України.

Великі резерви пов'язують із нарощуванням соціального капіталу, зокрема зі збереженням згуртованості, забезпеченням довіри до влади і розвитком громадянського суспільства на засадах демократії. Ми маємо зробити все, щоб наявні на сьогодні лінії поділу суспільства не перетворилися на лінії його розколу.

Зараз в Україні виокремлюються кілька таких ліній поділу. Перша пов'язана з тим, що на сьогодні в українському суспільстві сформувалися чотири страти: перша — ті, хто захищають або захищали країну безпосередньо на фронті; друга — ті, хто залишилися там, де їх застала війна, і нікуди не евакуювалися; третя — ті, хто виїжджали в межах України; четверта — ті, хто виїхали за кордон. Друга лінія поділу проходить між гілками влади — органами центральної влади, місцевої влади і місцевого самоврядування. Третя лінія поділу пов'язана з громадами, в які було релоковано населення і бізнес, і громадами, звідки вони переїхали. Концепція гібридної війни якраз і передбачає, що ворог вишукує лінії поділу, що реально існують, і починає вбивати туди клин, допоки не перетворить їх на лінії розколу. І в протидії цим руйнівним процесам науковці можуть відіграти важливу роль.

Отже, перед державою стоїть комплекс складних проблем, вирішення яких потребує систематичної цілеспрямованої роботи відповідно до рівня повноважень кожного з політичних акторів — центральної та місцевої влади, місцевого самоврядування, громадянського суспільства (офіційних і неофіційних організацій), бізнесу (асоціацій, саморегульованих організацій, окремих підприємств) та населення (через поведінку домогосподарств і окремих індивідів) — за умови професійного наукового супроводу, зокрема налагодження системи моніторингу й прогнозування.

Кабінет Міністрів України розробив і затвердив Стратегію демографічного розвитку України на період до 2040 року (розпорядження від 30.09.2024 № 922-р) і План заходів з її реалізації у 2024—2027 роках (розпорядження від 01.11.2024 № 1091-р). Значну частину роботи з підготовки цієї Стратегії виконав Інсти-

тут демографії та проблем якості життя НАН України. Ефективність реалізації зазначених документів великою мірою залежить від організації самого процесу, що передбачає, зокрема, локалізацію Стратегії та забезпечення систематичного оцінювання поточних і кори-

гування перспективних параметрів демографічних змін, в тому числі щодо компенсаторів кількісних втрат людського капіталу.

Дякую за увагу!

*За матеріалами засідання
підготувала О.О. Мележик*

Ella M. Libanova

Institute for Demography and Life Quality Problems of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7170-7159>

HUMAN CAPITAL OF UKRAINE: LOSSES DUE TO THE WAR AND PROSPECTS FOR POST-WAR REVIVAL

Transcript of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, February 5, 2025

The report emphasizes that for more than 10 years, as a result of the war unleashed by the Russian Federation, Ukraine has been suffering enormous human losses associated with a sharp decline in birth rates, an increase in mortality among both military and civilians, including children, the occupation of a large part of its territory and a massive outflow of people abroad, especially in the first half of 2022. This situation calls for scientific research aimed at assessing the loss of human capital in Ukraine, studying the factors that influence it, and finding ways to restore and compensate for the deterioration of the quantitative parameters of human capital.

Cite this article: Libanova E.M. Human capital of Ukraine: losses due to the war and prospects for post-war revival (transcript of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, February 5, 2025). *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2025. (4): 39—46. <https://doi.org/10.15407/visn2025.04.039>